

СТРАДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО

Упродовж майже двадцяти років він, по суті, був лідером українського-визвольного руху, а потім національного відродження в Сумах. За це, рівно 70 років тому, його і знищила тоталітарна система.

Він народився 9 січня 1875 року на хуторі Хоменковому нині Липоводолинського району в родині багатодітного селянина-козака. Батько помер рано, і хлопець, закінчивши Гадяцьку школу, не маючи підтримки з боку сім'ї, не зміг вчитися далі. Подався на заробітки, мріючи, що колись та збудуться його плани: змалку ж писав вірші, тягнувся до живопису.

Де лише не носило життя Никанора, починаючи з 14 років: звідав і роботи вантажником в одеських портах, працював на сухогрузах, по економіях степової Таврії. На скупі зароблені грошенята купував фарби, папір, полотна. Любив малювати соняхи, вітряки, стіжки хліба – милі серцю українські краєвиди. Йому підказували: вчись, ти ж маєш талант! Отож 1899 року прибився до Москви, вдалося поступити до відомого Строгановського училища технічного малюнка. А через рік перевестися в Україну, за якою скучав – до Одеської художньої школи. В Одесі в той час існувало найпотужніше мистецьке об'єднання тодішньої України – Товариство південноросійських виставок, до якого входили відомі митці М. Кузнецов, П. Нілус, І. Ладиженський, К. Костанді. Особливий вплив на Онацького справив останній.

У 1905 році Никанор Онацький вже учень художнього училища при Петербурзькій академії мистецтв, у класі Іллі Рєпіна – уродженця Харківщини, тематика його картин здебільшого українська; Рєпін, як відомо, дружив з відомим українським істориком Дмитром Яворницьким, генералом-патріотом з Конотопа Михайлом Драгомировим. Відомий художник багато дав Никанорові і в плані освоєння мистецьких секретів і стосовно громадянського становлення. Молодий художник зближується з революціонерами, потрапляє під жандармський нагляд, рятується від небезпеки, їде в Україну, до родини в Хоменкове. Тут теж включається в громадське життя. Революційний досвід й участь у заворушеннях пізніше дозволили Никанорові Харитоновичу написати книгу «Селянський революційний рух на Сумщині в 1905 році», яка й нині становить неабияку цінність для сьогоднішніх дослідників та краєзнавців.

Під час буремних подій першої російської революції гартується поетична муза Онацького; молодий поет закликає народ піднятися за волю України, його вірші вміщуються у таких збірниках, як «Терновий вінок».

викладацькою роботою. Продовжує творити.

І коли в 1914 році в Сумах відкрилася Перша виставка картин місцевих художників, представив на неї з-поміж усіх учасників найбільше полотен – приблизно півсотні: окремі з них («На пасіці», «Місячна ніч» тощо), згодом вийшли друком – на поштових листівках, що засвідчує мистецький рівень творів сумського викладача малювання.

Приїхавши до Сум, Н. Онацький спочатку оселився в одноповерховому особнячку на тодішній Реальній вулиці (нині імені Антонова), поруч знаходилося одне з місць роботи – Реальне училище; винайняти той особняк художникові порадив викладач Закону Божого училища о. Дмитро Куклярський, який жив поруч у двоповерховому будинку (нині ріг Петропавлівської та Антонова); обидва будинки належали йому. Онацькому подобалася ця оселя – вітальня, яка водночас була для нього і кабінетом, ще 6 кімнат з кухнею, де розмістилися дружина Надія, доньки Наталко і Оксана, син Андрій та племінник Василь Олещенко. Місця вистачало всій родині.

Вітальня Онацького швидко стала своєрідним центром українського життя в місті. Тут бував видатний український поет Олександр Олесь (чия родина жила на Петропавлівській, 83), український поет і драматург Яків Мамонтов, інші лідери національного руху у краї.

Жовтневий переворот, що стався в листопаді 1917-го в Петрограді, потяг в Україні за собою ланцюг соціальних вибухів. Онацький залишається жити в Сумах, про еміграцію не думав – більшовики нібито проголосили вільний розвиток націй, а сам Онацький боровся за повалення царизму. Тим більше, що в березні 1920-го року Никанорові Онацькому запропонували посаду завідуючого секцією образотворчих мистецтв при місцевій наросвітлі, на що він з радістю погодився. Онацькі, отримавши нове житло, переїзять у центр міста (третій поверх будинку, що на розі Соборної та Сорочинського провулку, тепер провулок 9 Травня).

Н. Онацький з новим запалом включається у громадську роботу. Він голова комісії зі спорудження в Сумах пам'ятника Т. Шевченку, викладає географію та малювання у школі червоних старшин (пізніше артучилище), також у загальноосвітній трудовій і залізничних школах, організовує виставки. Пленум Всеукраїнського археологічного комітету України обрав Онацького уповноваженим з охорони пам'яток археології на Сумщині та кореспондентом Всеукраїнського комітету захисту пам'яток культури. Він проводить розкопки – зокрема в районі Кривий

розрухи зникали з маетків Капніста, Кеніга, Хрущова, Харитоненків, Суханова, Голіцина; тепер відшуковує і повертає громадськості полотна Боровиковського, Рєпіна, Айвазовського, Рєріха, Кіпренського, скульптури Врубеля і Торвальдсена, роботи народних майстрів.

У 1925 році, нарешті, музеєві вперше виділили 750 карбованців на придбання експонатів, і вже на перше жовтня зібрали 10 тисяч 279 справжніх

мистецьких скар-бів: вишивка, килими, художнє скло, тканиня, козацький одяг, скульптура, старовинні ікони, кераміка Херсонесу й Ольвії. Лише книгозбірня музею становила 6 416 стародруків.

На основі музейних колекцій Н. Онацький написав і видав у сумській друкарні цінні й на сьогодні наукові розвідки «Українська порцеляна», «Межиріцький фаянс», «Українське гутне скло». А в оточенні газеті «Плуг і молот» (нині газета «Сумщина») видрукував низку статей про музейні експонати та про мистецькі традиції нашого краю. Багато зусиль докладав Никанор Харитонович для збереження експонатів, пов'язаних з перебуванням на Сумщині Т. Шевченка. Попри всю зайнятість, Н. Онацький не полишив й літературну роботу: пише п'єси «Через руїни», «Танок смерті», «У тієї Катерини» (за мотивами твору Кобзаря). У 1930 р. в Держвидав України вийшла дитяча п'єса Н. Онацького «Новий світ».

На той час сім'я Онацьких жила в приміщенні музею на третьому поверсі, квартира складалася з чотирьох кімнат. Знову цитуємо спогади Оксани Онацької: «Ранок починався за спільним столом в їдальні. Пили чай із самовара, кисле молоко, їли домашню шинку і йшли

Лесбівно часто Н. Онацький друкується в полтавському часопису «Рідний край», де головним редактором була Олена Пчілка.

Саме в цей час Никанор Онацький переїздить до Лебедина (1906 рік), де живе, творить і викладає в жіночій та чоловічій гімназіях до 1913 року. Ці вісім років дослідники митця називають його лебединським періодом. Саме в Лебедині Никанор одружився з Надією Василівною Кривошеєвою – уроженкою села Мала Павлівка Охтирського району, де, між іншим, відбулося й весілля; народилися діти Наталя й Андрій, пізніше народилася й Оксана. У Лебедині Онацькі жили на вулиці Охтирській (перейменована на Леніна) та на Любарській. У ці роки Н. Онацький багато подорожує по маєтках з кам'яною архітектурою, наприклад, відвідує садиби Капністів, Анненкових, Хрущових, кілька разів їздить до Канева, на Чернечу гору. Після таких подорожів залишив чимало малюнків, полотен. Особливе визнання приніс художникові офорт «Хата під Тарасовою горою», який став основою поштової марки.

З 10 грудня 1911 року по 10 січня 1912-го в Києві діяла перша українська артистична виставка, на яку Н. Онацький представив 15 картин. Особливе схвалення критиків і шанувальників малярства викликало полотно нашого земляка «Циганський табір», «У жнива», «На тирлі», «Похмурий день», «Вітряк». У відгуках відзначався реалізм творів, поєднаний із свіжістю, ліризмом, яскравістю гами кольорів. Між іншим, твори Онацького, представлені на виставці, високо оцінила вже згадувана Олена Пчілка.

Саме в Лебедині Никанор Онацький заявив про себе і як талановитий педагог. Приміром, 1913 року в Харкові, на виставці художніх робіт Харківського навчального округу, лише гімназисти Лебедина – учні Онацького – удостоїлися почесного відгуку за малювання й креслення та почесної нагороди – поїздки до Пушкінського початкового училища (Москва) на виставку з представленням своїх робіт.

У Лебедині Никанор Харитонович не облишив і громадську діяльність. Саме він став організатором і натхненником «Шевченківського гуртка» в місті, до якого ввійшли й гімназисти старших класів. Гурток мав бібліотеку україністики, тут читали твори українських письменників та істориків, вивчали народні пісні. Діяльність гуртків мала виразне політичне забарвлення, пропагувала вільний розвиток своєї нації, що непокоїло місцевих жандармів. Активістами гуртка були й Пантелеймон Доматенко та Стефан Таранушенко. 1913 року, стривожені активізацією гуртка, місцеві власті взяли за серйозне розслідування; Никанор Онацький, лишивши керувати гуртком С. Таранушенка, тікає від поліцейської розправи до Сум.

Відтак з 1913 року Никанор Онацький працює в нашому місті, викладає малювання в реальному училищі, веде курси географії, креслення й малювання в кадетському корпусі. Та, звісно, не обмежується суто

під Сумами, а разом з відомим вченим нашим земляком Миколою Макаренком займається дослідженням великого кургану – в районі нинішнього Сумського аеропорту. 1928 року Онацький організовує художню студію, прагнучи свій мистецький досвід передати талановитій сумській молоді.

А що ж являли собою Суми тих років? Згадує дочка Н. Онацького, Оксана:

«Соборну вулицю прикрашав Спасо-Преображенський собор з золотими куполами. Коли йшла служба, дзвонили у дзвони. Враження незабутнє. Під час НЕПу відкрито багато приватних крамниць. Наприклад, взуттєві – Чигрина (у кам'яних рядах) і Талденка (на Воскресенській вулиці) перед нашою школою на соборній у сквері стояла будка з морозивом. Навпроти скверу знаходився кінотеатр «Художник». Там демонстрували «Нібелунги», «Поцілунок Мері Пікфорд», «Багдадський злодій», «Міс Менд», «Художник і його модель», «Акули Нью-Йорка», поряд з ним – кондитерська, потім – фотографія Зідрянського, панчішна майстерня, де ми замовляли довгезелні панчохи. Біля школи – магазин Льченка, а поряд Роста. Біля спуску до харківських мостів – кінотеатр «Ампір», де ми дивилися картини за участю Віри Холодної... Боже, як я люблю згадувати Суми двадцятих! Місто тоді відзначалося дуже сильною українською інтелігенцією. Сильною чим? Своєю професіоналізмом, товариськістю, людяністю та ідейністю в розумінні відданості високим гуманним ідеалам».

Уже з 1920-го року Онацький виношує і втілює в життя намір створити в Сумах художньо-історичний музей, його призначили організатором і директором цього музею, виконком надав приміщення, спершу він займав 5 кімнат другого поверху далі під його експозицію відійшов другий поверх наступного будинку з 7 кімнат (колишній сумський банк), а потім ще 11 кімнат другого поверху ще одного дому (цей будинок під час війни знищила бомба). Парадний же вхід знаходився в першому будинкові, де у вестибюлі стояв вражаючих розмірів дзвін, якого згадують багато сумських старожилів.

Ще в 1919-му році в сумському особняку, відомому під назвою «Будинок Сумовської», виявили частину художньої збірки київського колекціонера Оскара Гансена, нею зайнявся Онацький; тепер ця колекція по суті стала першою цеглиною майбутнього музею. Труднощі в роботі колективу музею були неймовірні: так, протягом 1922 року ніхто з музейних працівників не отримував платні, отримували лише по фунту вівсяного хліба і то з перебоями. Опалюватися музейне приміщення почало лише з 1925 року. Та колектив ентузіастів, яких підібрав Онацький, працював із запалом. Як пізніше напише Никанор Онацький у брошурі «Сім років існування музею» (1927), якщо в цьому році мав 2600 картин, то вже через рік більше ніж 8000. Ще раніше Онацький рятував численні художні скарби, що під час громадянської війни і

господарювати. Вона була гарною господинею, навіть хліб ми не купували. Вона пекла на весь тиждень, двох сортів – щоденний і здобний. У неділю робили морозиво у спеціальній банці, яку крутили. Мама багато вишивала, шила, була дуже жвава, ловка, і їй боліло, що вона не могла десь працювати. Тато вечорами допізна сидів за столом, писав п'єси.

Наша квартира часто виповнювалася гостями. Батьки дружили із сім'єю лікаря Гребенюка. Тато влаштовував літературні вечори, читав свої твори й слухав інших. Не пам'ятаю, хто саме був на них, але письменника Якова Мамонтова пам'ятаю добре. Ще пам'ятаю, приїздив до неї із Харкова Остап Вишня із квітами. З ним дружба почалася давно, ще з маминої молодості у селі Мала Павлівка, де тепер жила моя бабуся. Була там сім'я Доценків, сусідів наших. За Федора Доценка сестра Остапа Вишні вийшла заміж. Так подружились. Переказували, що коли ми жили до революції біля реального училища, то відвідував наш дід Олександр Олесь. Тепер він знаходився в еміграції.

Між тим Сумський художній музей став одним з найпотужніших осередків національно-культурного життя в Україні. Й репресії проти української інтелігенції, що розпочалася з початком 30-х років, аж ніяк не могли обминати його директора. Він в очах шовіністично-комуністичної влади винен був уже в тому, що український поет і художник; а ще ж мав певний авторитет серед інших «націоналістів»... Починається гоніння. Уже з 1928-ого року за квартирою Онацьких та музеєм ГПУ встановлює щонайпильніший нагляд. Влада, як говорив і сам Никанор Онацький, робила все, щоб розвалити музей. «Для батька і для нашої родини, – пригадувала Оксана Онацька, – настав важний період. Батька, як діяча української культури, почали переслідувати і цькувати, приписувати бозна-що. У 1931 році викликали і запропонували здати музей партіскажнику Зубченку – людині, далекій від мистецтва, колишньому вантажникові; а самому батьку лишитися в нього заступником. Річ у тому, що батько не був членом партії, і це ускладнювало його становище. Батько відмовив і почав передавати музей по книгах, до останньої книжки. Передача тривала кілька місяців. Ми переїхали на іншу квартиру на другому поверсі з двох кімнат. Батько тут захворів на плеврит. Він викладав в інституті (в педагогічному – авт.), а мама там же працювала в бібліотеці. Так наступив важний 1933 рік. Гострі труднощі з харчуванням. Від цькування і моральної пригніченості у батька почало здавати здоров'я. Він не міг жити без музейної роботи і вирішив переїхати до Полтави. Не знали, що там нас чекає ще більше лихо».

Остаточно Н. Онацького забрали в 1937-ому. Розстріляли 23 листопада того ж року.

28 грудня 1994 року Сумському обласному художньому музеєві присвоєно ім'я його засновника й першого директора – Никанора Онацького.

Григорій Хвостенко,
краєзнавець